

Shefkije ISLAMAJ

KRIJIMTARIA LEKSIKORE NË ROMANET E REXHEP QOSJES

Kur flasim për neologjinë shqipe, s'ka si të mos na kujtohet periudha e ndritshme e Rilindjes sonë Kombëtare dhe s'ka si të mos na kujtohet krijimtaria gjuhësore shumë e frytshme e shkrimtarëve dhe e zelltarëve të fjalës shqipe të kësaj periudhe e përkëtej, dhe s'ka si të mos na kujtohen gjithë ato fjalë të krijuara jo vetëm sipas gjedheve sistemore të fjalëformimit të shqipes, por edhe të atyre josistemore, që janë bjerrë nëpër kohë e nëpër përthyerjet tona historike. Në hullinë e kësaj krijimtarie gjuhësore, por edhe të asaj të mëvonshme deri sot emri i shkrimtarit Rexhep Qosja, historianit të letërsisë, kritikut letrar, publicistit dhe, sidomos, studiuesit të pasionuar dhe të përkushtuar jetësisht pas letërsisë së Rilindjes, zë jo vetëm vendin e nderit, po edhe të vazhduesit më besnik e më fanatik të këtyre shkrimtarëve, të misionit dhe të veprimtarisë së tyre gjuhësore. Shkrimtari Rexhep Qosja është vazhduesi më autentik i rilindësve në përmbushjen e qëllimit të tyre dhe të vetin: zhvillimin, pasurimin, lëvrimin dhe pastrimin e gjuhës shqipe si dhe ruajtjen e frymës dhe të karakterit e saj.

Krijimtaria leksikore e Rexhep Qosjes vërehet lehtë e qartë në të gjitha llojet e veprave të tij: shkencore, letrare, publicistike, dokumentare. Atyre që i kanë lexuar veprat e tij ose më mirë të thuhet atyre që kanë lexuar së paku një libër të tij apo më në fund edhe vetëm një shkrim të tij do t'u kenë rënë në sy patjetër një a më shumë fjalë të reja, të padëgjua ose të pandeshura diku tjetër.

Neologjia e Rexhep Qosjes në romanet e tij¹ përfshin krijimin e fjalëve të reja, rikuptimësimin e fjalëve të vjetra ose të njohura, të fjalëve, të shprehjeve dhe të ndërtimeve të farkuara mbi bazën e fjalëve të njohura ose përmes mjeteve të tjera gjuhësore, si dhe të krijimeve të reja vetjake të quajtura *kontekstuale*. Shkrimtari ndërgjegjshëm shfrytëzon gjerësisht mjetet dhe mundësitë fjalëformuese të shqipes për të formësuar më qartë e më mirë mendimet, idetë, ndjenjat e tij, jo vetëm për të karakterizuar kohë, hapësirë, ngjarje, personazhe apo për të vënë në pah dhuntinë vetjake krijuese gjuhësore, por, sidomos, për të krijuar shprehësi të lartë e efekte të shquara stilistike. Mund të thuhet se kjo krijimtari gjuhësore e shkrimtarit është njëra ndër veçoritë e gjuhës e të stilit të tij.

Në hullinë gjuhëkrijuese shkrimtari Rexhep Qosja ka krijuar fjalë e shprehje të reja me përpjekjen që të respektojë gjithnjë frymën dhe normën gjuhësore të shqipes. Në këtë fjalëkrijimtari ai ka shfrytëzuar begatinë e madhe fjalëformuese të shqipes (parashtesat, prapashtesat e ndajshtesat), ka zbuluar mundësi të reja e të “fshehura” në shtresat kohore e ato hapësinore-geografike të shqipes, ka krijuar mbi bazën e fjalëve të njohura duke u dhënë kuptime të reja ose duke zgjeruar rrezen e tyre semantike, por ka farkuar edhe një numër të madh fjalëkrijimesh vetjake. Në pesë romanet e tij të vëllimshme, prandaj, gjejmë numër të madh të neologjizmave morfologjikë, neologjizmave semantikë dhe ndërtime të reja sintaksore të quajtura neologjizma sintaksorë.

Gjatë krijimit të neologjizmave dy janë motivet që e kanë nxitur shkrimtarin Rexhep Qosja për krijimtari gjuhësore: **i pari** lidhet me përmbushjen e kërkesave të tekstit të tij letrar në rrafshin referencial ose njohës të gjuhës, dhe **i dyti** lidhet me kërkesat që paraqet në një tekst letrar në rrafshin ekspresiv dhe atë emocional.

Siç na është e ditur edhe prej Roman Jakobsonit, neologjizmat së pari paraqiten në të folur (parole) për t’u

¹ “Vdekja më vjen prej syve të tillë” (1974), “Një dashuri dhe shtatë faje” (2003), “Bijtë e askujt” I, II, (2010), “Nata është dita jonë” 2007, “Të fshehtat e treguara” (2020).

vendosur më pas në gjuhë (langua), pra në përdorimin e përgjithshëm, por ka edhe të tilla që ndjekin rrugë të kundërt, do të thotë në *langua parole*² – pra, së pari paraqiten në gjuhën e shkruar e më pas bëhen pronë e gjuhës së përgjithshme. Shumë nga neologjizmat e Rexhep Qosjes ndjekin rrugën e dytë. Në këtë kontekst neologjizmat e tij semantikë, krijuar mbi bazën e tropeve, tashmë kanë zënë vend në leksikun e shqipes e ka mjaft ndër ta që janë përfshirë edhe në fjalorin e gjuhës shqipe ose kanë përdorim të gjerë në ligjërimin publik të shqipes. Në romanet e Rexhep Qosjes shquajnë disa tipa neologjizmash: tipi *onomatopeik*, tipi *morfologjik*, tipi *semantik* dhe tipi *i përzier*.

I dalluar pothuajse nga shumica e krijuesve bashkëkohës të letërsisë, Rexhep Qosja është nga ata shkrimtarë modernë që ka synuar përherë të thyejë rregulla, gjedhe, forma letrare dhe jo vetëm në rrafshin përmbajtësor, tematik, strukturor, poetik, por në mënyrë të dukshme edhe në rrafshin gjuhësor. Marrëdhënia e tij me letërsinë mbështetet fort edhe në marrëdhënien e tij të ngushtë e të veçantë me gjuhën. Në të gjitha romanet e tij ai tregohet i vetëdijshëm se, si thuhet, “të përdorësh gjuhën në veprën letrare nuk do të thotë asgjë më shumë e asgjë më pak se të krijosh vepër letrare, e kjo do të thotë të krijosh shprehjen gjuhësore dhe përmbajtjen e asaj shprehjeje”³. Shkrimtari Rexhep Qosja, prandaj, nuk e mendon gjuhën si mjet të thjeshtë për paraqitjen a përshkrimin e njëmendësisë, të ngjarjeve a të dukurive, por si mjet që ofron mundësi të pakufishme për të ndërtuar një botë të re imagjinare dhe një botë të re në përgjithësi. Ai, në romanet e tij, rikrijon një botë të re, të veçantë dhe magjike, ndërton një botë gjuhësore, një botë të tërësishme, të lidhur e sistemore. Kjo botë gjuhësore e romaneve të tij në leximin e parë edhe mund të na habitë apo të na befasojë, por më pas do të na rrëmbejë e pushtojë sa me të pazakonshmen, po aq me origjinalitetin dhe veçanësinë e saj. Sa për ilustrim po sjellim një fjali:

² R. Jakobson, *O jeziku*, Zagreb, 2008, f. 44.

³ Z. Lešić, *Jezik i književno djelo*, ZIU, Sarajevë, 1971, f. 44.

Dhe, kur të vijnë në vete do të kërkojnë që ta ndëshkojnë fjalëpakun dhe gënjesmadhin, por nuk do ta gjejnë ... Një dashuri ..., 47

Kur zgjohej në mëngjes prej zhurmës, sharjeve, qarjeve, lamtumirave, mirëupafsheve, hyrjedaljeve, shkoeardhjeve, ardhjeshkuarjeve, thashethënave, nëveshpëshpëritjeve, nëbesëthënieve, ... dhe kompozitave të tjera origjinale ose të huajtura e mallkonte fatin e vet të shtjerë, si shoshë, pse e kishte dënuar t'i dëgjonte të gjitha ato ... Vdekja ..., 38

Në të gjitha romanet e tij kam shënuar numër të madh krijimesh gjuhësore të cilat nuk janë hasur në fjalorët e gjuhës që kemi. Brenda këtyre krijimeve përfshihen edhe emërtimet e njerëzve – antroponimet, si: **Danjolli** i Sherkës, **Tigrana Tepja**, **Sinan Sekushi**, **Arifi** i **Tëhuajzinit**, **Qerimi** i **Plepollit** etj., apo emërvendet: **Vajazan**, **Kurnrajë**, **Kukuboll**, **Mërzimal**, **Kudomanetj**.) me kuptime simbolike, të krijuara për të paraqitur cilësi a veçori psiko-fizike të personazheve të tij të shumta si dhe të mjediseve ku jetojnë e veprojnë ata.

Krijimet e tij kompozitore kontekstuale kanë kuptime asociative që të sjellin ndërmend fjalë a kuptime të njohura dhe nuk shmangin të shumtën e herës normën gramatikore, sado mund të gjenden edhe të tilla që paraqesin shmangie të qëllimshme stilistike.

Rikuptimësimi i shumë njësive leksikore, si dhe pasurimi i tyre me ngjyrimë të reja kuptimore e stilistike dhe me vlera përforcuese kuptimore hetohet mirë në aktualizimet e tyre tekstore. Sa për ilustrim po paraqesim disa fjalëkrijime kuptimore dhe stilistike, të ndërtuara me parashtesim, me prapashtesim, si fjalë të përbëra ose si përngjitje dhe si fjalë të ndërtuara me shtimin a mungimin e një foneme për të shprehur një kuptim tjetër, për stilogjenitet, ironizim ose për të përforcuar kuptimin e tyre:

me parashtesim: për-: përfolshmëri, i, e përdiellur, i, e përgjethur, i përfryrë etj.; **mbi-:** i, e mbientuziazmuar, i, e mbisundueshëm etj.; **nën-:** nënnjeri, nënemër, i nënlëkurshëmetj; **pa-:** paskajësi, i pafyeshëm, i

pahidhërueshëm, i, e papërsëdytur, paskajësisht etj.; posa-: i, e posapasuruar, i, e porsavdekur etj.; para-: pararacional, pararrënjës, parasallë etj.; pas-: passhuplakë etj.; tej-: tejfolje, i, e tejentuziazmuar, tejndjenjë, i, /e tejzjarrtë etj.

me prapashtesim: **-or / ore:** hinkor, humneror, sendësor, buburrecor; **shpinore,** hirëtore; **-ar:** ngushëllimtar, i, e pushtetuar, i, e brilantizuar, i, e estetizuar; **-tor (e)/tar/e:** birrëtore, hirtore; **-es:** kushtrimues; **-(ë)ri / -(ë)si:** tartufëri, skamësi, fejuesi; **-im:** skenarizim (oj), çizimim (oj), papagallizim (oj), fejtonizim (oj), baladizim, përkëdhelim; **-an/llan:** sokratian; **-të:** i, e qielltë; **-shëm:** i gjunjësueshëm, i ikshëm, i muzikshëm, i thjeshtësueshëm, i sendësueshëm; **-(i)sht:** urdhërisht, përvujtërisht; **-izëm:** qyqarizëm, rinoçerizëm, kameleonizëm, tarantizëm; **-ik:** dinastik, solomonik; **-xhi:** sturaxhinj, kitërxxhinj, plëndacaxhinj, leshxhinj gagaxhinj, hamamxhinj; **-hane:** lakuriqhane, çajhanet, bixhozxhihane, masazhihane, lehane e të tjera.

me përngjitje fjalësh: puthadorës puthakëmbës, vështrimpërhumbur, gjashtëgishtakë, çudishprehëse, pyetjemarrëse, heqkeqëse, vetëmfolës, çerekintelektual, qyrkndërrues, i shumësimbolshëm, i mirëdukshëm, i meziprehtë, servilintelektual, vetëpyetshëm e të tjerë.

Në romanet e Rexhep Qosjes i konsideroj të veçanta **formimet kompozitore** ose **formimet me përngjitje**, të cilat, siç u theksua më lart, në të shumtën e herës, janë ndërtuar mbi bazën e gjedheve a ndërtimeve tipike shqipe. Megjithatë, një dorë jo e vogël e tyre nuk ndjekin gjedhet standarde të fjalëformimit të shqipes dhe si të tilla shprehin originalitet dhe jorëndomtësi, duke dhënë efekt stilistik dhe shprehësi në romanet e tij. Po sjellim pak shembuj: *luledhënës, metërpeshojë, mikropërgjues, ndihmësshpejt, ikërngrenës, blerëshitës, dhomandreqës, huqeplotë, frikëndjellës, kënaqësisjellës, kobsjellës, dhuntimadh, mëshirënxitës, përparaçues, çmimlirë, gjithçkashikues, gjerëpamës, keqtingëllues, largnjohur, takelartë* e të tjera.

Janë interesante edhe fjalëformimet të cilat zakonisht i gjejmë në tekste përshkruese për tipizimin e personazheve, si:

kokëtrekëndësh, mendjerrudhur, mendjetrokë, fytyrëpërdredhur, fytyrëpikëlluar, fytyrëvajosur, hundëbrirë, këmbëpërvjelët, ballukepërpara, ballukepërpjetë, frymëkëputur, grushthekur e të tjera.

Një grup tjetër me interes paraqesin formimet kompozitore me ndajshesa të kategorive të ndryshme gramatikore, më së shumti mbiemra e më pak folje e ndajfolje: *i askundshëm, i mirëdukshtëm, i mirërenditur, i shumëdhembshëm, shumëdhomësh, i shumëkohshëm, shumëfletës, i shumëndryshëm, i shumëstilshëm, i shumësimbolshëm, mirëfilltësor, vetëposhtërues* e të tjerë.

Në dallim nga krijimet gjuhësore që kanë në të shumtën e rasteve kuptim asnjans, krijimet rastësore a kontekstuale në përmbajtjen e tyre kanë shënjues përçmues e ironizues dhe në të shumtën e herës janë të motivueshme. Fjala është për njësitë leksikore që studiuesi Jani Thomai i quan “konvencionalisht të leksikut të zi, fjalë që i japin ligjërimin tone të forta qortuese, sharëse, fyese, tallëse, poshtëruese, përbuzëse, neveritëse, urrejtëse, zemëruese, inatçore, revoltuese, hakmarrëse, ironike, shpërfillëse etj.”, të cilat u përkasin dy nënshtresave: fjalë me kuptim të drejtpërdrejtë dhe fjalë-emërtime leksiko-stilistike.⁴

Studimi i romaneve të Rexhep Qosjes, në të vërtetë studimi i botës së tij poetike, nuk mund të bëhet pa studiuar edhe gjuhën dhe përbërësit e saj gjuhësorë-stilistikë.

Ky vëzhgim për fjalëkrijimtarinë në romanet e Rexhep Qosjes, pos asaj që u tha më lart, i nënkupton edhe disa përfundime si më poshtë:

1. Liria gjuhëkrijuese e shkrimtarit në të gjitha rrafshet gjuhësore: morfologji, leksik, semantikë, sintaksë është shumë e gjerë dhe domethënëse për pasurimin e gjuhës letrare shqipe dhe për shqipen në përgjithësi;

2. Një numër i madh fjalëkrijimeve të shkrimtarit përdoren me funksion stilistik, pra janë të ngjyrosura theksueshëm stilistikisht dhe emocionalisht, me kuptim pozitiv dhe negativ,

⁴ J. Thomai, *Dukuri në leksikon e ligjërimin publicistik* në Shqipëri, kumtesë e lexuar në Konferencën e mbajtur në kuadër të Javës së Albanologjisë, maj 2017, në Institutin Albanologjik të Prishtinës, f. 9.

por më së shpeshti, me kuptim përçmues, ironizues, madje vulgarizues; ato janë shprehje e botëkuptimit, e mendësisë dhe e qëndrimit të autorit, kurse qëllimi i krijimit të tyre është nxitja e efekteve të caktuara si humor, habi, përçmim, fyerje – të gjitha këto efekte i shërbejnë një qëllimi kuptimor: ndikimit etik tek ata që i përjetojnë ato efekte;

3. Për një numër të neologjizmave stilistikë nevojitet njohja e kontekstit ku ato janë aktualizuar;

4. Për një numër të konsiderueshëm të këtyre krijimeve sidomos i krijimeve rastësore, pos njohjes së kuptimit asnjans dhe vlerës së tyre stilistike, duhet të njihen edhe realiteti, koha dhe hapësira e romanit, rrethanat jashtëgjuhësore - shoqërore, politike dhe kulturore, për t'i kuptuar ato plotësisht;

5. Numri më i madh i fjalëkrijimeve të tij janë fjalë të prejardhura, pastaj fjalë të përbëra dhe më pak fjalë të përngjitura;

6. Mjaft fjalëkrijime, duke qenë se janë fjalë të përbëra, temat bazë të cilave nuk bashkohen por kryqëzohen, japin edhe efekte të lojës me fjalë.

7. Numrin më të madh të fjalëkrijimeve të Rexhep Qosjes e përbëjnë krijimet sistimore, që do të thotë se janë krijuar në përputhje me rregullat fjalëformuese të gjuhës standarde. Ndër fjalëkrijimet josistimore, pra, që nga pikëpamja e normësisë paraqesin shmangie, më të shumtat janë ato të krijuara me pranëvënie dhe përngjitje. Për arsye të larmisë dhe të dendurisë së madhe të përdorimit të tyre këto përngjitje duhet të konsiderohen si gjedhe të reja fjalëformuese në gjuhën shqipe.

Si përmbledhje e shkurtër mund të thuhet se krijimtaria leksikore e Rexhep Qosjes e pasuron nga ana përmbajtjesore, strukturore, sasiore dhe cilësore shqipen e sotme letrare dhe shqipen në përgjithësi. Dhe, në këtë pasurim mund të vëzhgohen prirje e dukuri të ndryshme gjuhësore, të reja, të natyrshme, por edhe dukuri të pazakonshme, më në fund të panatyrshme për shqipen, por që përlligjen jo vetëm në veprat letrare, por edhe në publicistikën e tij.

BIBLIOGRAFI

Qosja, R. *Vdekja më vjen prej syve të tillë*, 1974.

Qosja, R. *Një dashuri dhe shtatë faje*, 2003.

Qosja, R. *Bijtë e askujt* I, II, (2010).

Qosja, R. *Nata është dita jonë*, 2007.

Qosja, R. *Të fshehtat e treguara*, (2020).

Jakobson, R. *O jeziku*, Zagreb, 2008.

Lešić, Z. *Jezik i književno djelo*, ZIU, Sarajevë, 1971.

Thomai, J. *Dukuri në leksikon e ligjërit publicistik në Shqipëri*, kumtesë e lexuar në Konferencën e mbajtur në kuadër të Javës së Albanologjisë, maj 2017, në Institutin Albanologjik të Prishtinës.